

Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü

Engin Yılmaz

Prof. Dr. Engin YILMAZ

TEMEL DİL BİLGİSİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

ISBN 978-605-364-695-2

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2014, Pegem Akademi

Bu kitabın basım, yayın ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. Ltd. Şti.ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik, kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

I. Baskı: Mart 2014, Ankara

Yayın-Proje Yönetmeni: Ayşegül Eroğlu

Dizgi-Grafik Tasarım: Cemal İnceoğlu

Kapak Tasarımı: Gürsel Avcı

Baskı: Ayrıntı Basım Yayın ve Matbaacılık Ltd. Şti

İvedik Organize Sanayi 28. Cadde 770. Sokak No: 105/A

Yenimahalle/ANKARA

(0312-394 55 90)

Yayıncı Sertifika No: 14749

Matbaa Sertifika No: 13987

İletişim

Karanfil 2 Sokak No: 45 Kızılay / ANKARA

Yayınevi 0312 430 67 50 - 430 67 51

Yayınevi Belgeç: 0312 435 44 60

Dağıtım: 0312 434 54 24 - 434 54 08

Dağıtım Belgeç: 0312 431 37 38

Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60

İnternet: www.pegem.net

E-ileti: pegem@pegem.net

YAZAR HAKKINDA

21.06.1971 tarihinde Erzurum'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini İspir'de tamamladı. 1988 yılında girdiği Üniversite Yerleştirme Sınavı'nda Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'nü kazandı. Bu bölümden 1992 yılında "İYİ" dereceyle mezun oldu. 1992 yılında Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açtığı yüksek lisans sınavında birinci olarak, Türk Dili Bilim Dalı'na kayıt yaptırdı. Aynı yıl İstanbul'da "Türk dili ve edebiyatı öğretmeni" olarak göreve başladı. 1995 yılında, Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu yönetiminde hazırladığı "*Gazâvât-nâmeler ve Niyazî'nin Gazâvât-ı Nebîsi*" adlı tezle, Türk dili alanında "bilim uzmanı" oldu. 1995 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açtığı doktora sınavında başarılı olarak Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'na kayıt yaptırdı. 1998 yılında Prof. Dr. Osman Nedim Tuna ve Yrd. Doç. Dr. Kenan Acar (Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'nın rahatsızlığından sonra) yönetiminde hazırladığı "*Acâ'ibü'l-Mahlukât Tercümesi (Metin-Dil İncelemesi-Çözümlemeli Dizin)*" adlı tezle "bilim doktoru" oldu.

2004-2006 yılları arasında T.C. Başbakanlık TİKA tarafından Bosna-Hersek'te Tuzla Üniversitesi'nde "misafir öğretim üyesi" olarak görevlendirildi. 2005 yılında yeni Türk dili alanında "doçent" olmaya hak kazandı. 2011 yılında Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne "profesör" olarak atandı. 2012-2013 öğretim yılında University of Pennsylvania'nın (UPENN) davetlisi olarak ABD'de araştırmalar yaptı. AB, TİKA, TÜBİTAK, YTB, YÖK, PIAC destekli projeler/konferanslar/paneller kapsamında çeşitli ülkelerde araştırmalar yaptı: Belçika (2008), Romanya (2008), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (2009, 2010), İsveç (2009), Azerbaycan (2010), Gürcistan (2010), İspanya (2011), Bulgaristan (2011), Yunanistan (2011), Makedonya (2011), Kosova (2010, 2011), Hollanda (2011), Almanya (2013), Meksika (2013).

Dr. Yılmaz'ın; **Türkiye Türkçesinde Niteleme Sıfatları** (Değişim Yay., İstanbul, 2004); **Dedem Korkut'un Hikâyeleri** (Metropol Yay., İstanbul, 2005); **Sait Faik'in Sakarya'sı** (Değişim Yay., 2. baskı, İstanbul, 2006); **Türk Edebiyatında Sakarya** (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Yay., Sakarya, 2006); **Uygulamalı Metin Bilgisi** (Pegem Akademi Yay., Ankara, 2010); **Türkiye Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (Pegem Akademi Yay., 2. baskı, Ankara, 2011); **Türkçenin Eğitimi-Öğretimi Üzerine Çalışmalar** (Pegem Akademi Yay., Ankara, 2012) -Dr. Mehmet Gedizli, Erdal Özcan ve Yonca Koçmar ile birlikte- ve **Edebiyat, Edebiyattan Fazlasıdır** (Pegem Akademi Yay., Ankara, 2013) adlı kitapları vardır. Ulusal ve uluslararası nitelikli dergilerde çok sayıda inceleme yazısı bulunan Dr. Yılmaz, hâlen Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümünde öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

ÖN SÖZ

Doktora derslerini aldığım yıllarda, saygıdeğer hocam rahmetli Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'dan sıkça duyduğum bir soru zihnime yerleşmiştir: “Peki bu konuda sen ne diyorsun, ne düşünüyorsun?”. Herhangi bir bilim dalında araştırma yapabilmek, nitelikli bir bilim insanı olabilmek için, öncelikle o alanın üst dilini iyi bilmenin gerekliliğini, hocam yıllar önce veciz bir şekilde ifade etmişti. Bir alanın terim ve kavramlarını iyi bilmek güvenilir/geçerli bilgiyi üretmek/yaymak için bir gereklilik olduğu kadar, ana dilinin terimleştirme ve kavramsallaştırma imkânlarından yararlanarak onun nitelikli ve işlevsel bir bilim dili hâline gelmesine katkıda bulunmak açısından da önemli bir sorumluluktur. İşte böyle bir sözlük yazmaya daha o zamanlar karar vermiştim. Kitapta belirlenen terimlerle ilgili benim ne dediğimi, ne düşündüğümü ortaya koyarak şimdi hayatta olmayan aziz hocama geç de olsa cevap verebilmenin buruk mutluluğunu yaşadığımı itiraf etmeliyim.

Elinizdeki kitabın hazırlanmasındaki temel amaç; dil bilgisi ile ilgili temel terimleri sözlük bilimi ilke ve yöntemleri ışığında, sözlüksel bir tanımın gerektirdiği sınırlılıklar çerçevesinde tanımlayarak tanıklar verip, konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Elbette ki, her terimi kusursuz tanımladığım söylenemez. Ancak, ilgili terimleri düşünmeye çok önceden başladığımı da belirtmem gerekir. Bir terimi, ya daha önce bir kitabımda (özellikle *Türkiye Türkçesinde Niteleme Sıfatları, Türkiye Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Uygulamalı Metin Bilgisi*), ya bir makalede, ya bir bildirimde irdelemeye, anlamaya, tartışmaya başlamışımdır. İşte bu süreçte edindiğim, bilgi, birikim ve kazanımları terim sözlüğü sınırlılığında akademik bir yayıma dönüştürmeyi uygun buldum.

Kitabın hazırlanması aşamasında Türkiye'deki araştırmalarımın yanında, 2012-2013 öğretim yılında misafir araştırmacı (visiting scholar) olarak çalıştığım UPENN'in (University of Pennsylvania) geniş kütüphane imkânlarından da yararlandım. Madde başı ögeleri

belirleme aşamasında; hem Türkiye’de yapılan başlıca dil bilgisi, dil bilimi terim sözlüklerini, hem de ABD’de yapılan genel veya özel kapsamlı dil bilimi terim sözlüklerini (*Glossary...*, *Dictionary...*, *Handbook of...*, *Key Terms...*, *Key Ideas...*, *Concise Encyclopedia...* ve *Encyclopedia...* ile başlayan) taradım. Sonuç olarak, bugün için geçerli olduğunu düşündüğüm toplam 177 (yüz yetmiş yedi) terimi madde başı öge olarak seçtim. Madde başı öge olarak belirlediğim terimleri, ayırıcı özellikleri bağlamında ayrıntılı olarak tanımlayıp örnekler verdim. İlgili terimleri tanımlarken daha önce söylenenleri aktarmaktan ziyade, kendi tanımlamalarıma yer verdim. Az da olsa, sözlükte bir kurama, bir yönteme ait özel bir terim varsa, ilgili terimin ait olduğu bağlamı belirterek genel bilgi vermeyi tercih ettim. Örnek verme aşamasında, öncelikli olarak Türkçeden tanıklar gösterdim. İngilizce ve diğer dillere ait örnekler için ABD’deki literatürden geniş ölçüde yararlandım. Örneklerin karşılaştırmalı olmasının konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanısındayım.

Hiç şüphesiz ki, bu yayından sonra da terimler üzerine düşünmeye, onları irdelemeye devam edeceğim. Kitabın yeni baskısında, gerekli güncellemeleri ve düzelteleri yapmayı bilimsel açıdan kaçınılmaz bir sorumluluk olarak görüyorum. Ayrıca, maddelerle ilgili her türlü geri bildirimim tarafıma iletilmesi hâlinde de, değerlendireceğimi belirtmek isterim.

Çalışmanın; ilgili bölüm uzmanlarına, lisansüstü araştırma yapan bilim insanlarına, öğretmenlere ve öğrencilere yararlı olmasını diliyorum. Kitabın yayınlanması sürecinde gösterdiği destekten dolayı Servet Sarıkaya’ya ve Pegem Akademi’nin değerli çalışanlarına teşekkür ederim.

Prof. Dr. Engin YILMAZ

Philadelphia, 2014

TANIMI YAPILAN TERİMLER

ad	bağumlu biçim birim-bağımsız biçim birim
adlandırma	bağlaç
ad bilimi	bağlam
ağız	bağlamlama
aktiflik-pasiflik karşıtlığı	bağlamlama yetisi
alfabe	bakış açısı
alıntulama	belirlenim
ana dil	belirten
ana dili	belir(ti)lilik-belir(ti)sizlik karşıtlığı
anlam	benzeşme
anlamsal değişme	biçim bilgisi
anlam bilimi	biçim birim
anlam birimi	biçim birimsel karşıtlık
anlam birimcik	bireysel dil
anlaşılabilirlik	boğumlanma
argo	cinsiyet
art zamanlı	cümle
atalar sözü	cümle dışı unsur
ayırıcı özellik	çatı
aykırılaşma	çekim
azınlık dili	çok anlamlı

çok anlamlılık

çok dillilik

değer

derin yapı-yüzey yapı karşıtlığı

derlem

derlem dil bilimi

deyim

deyim aktarması

dil

dil ailesi

dil bilgisi

dil bozuklukları

dil edinimi

dil grubu

dil bilimsel kategori

dil bilimi

dil planlaması

dizim bilgisi

doğal dil

dönüşlülük

düz anlam (birincil anlam)

edat

edim bilim

eksilti

eleştirel söylem çözümlemesi

en az çaba ilkesi

en üstünlük derecesi

eskiçilik

eş anlamlılık

eş seslilik

eş zamanlı

evrensel dil bilgisi

fiil

filoloji

geçişlilik-geçişsizlik karşıtlığı

genel dil bilimi

göçüşme

gönderim

görünüş

gösterge

gösterge bilimi

hâl

halk etimolojisi

hayvan haberleşmesi

hece	lehçe bilimi
hece yutulması	mastar
iki dillilik	metin
ikileme	metinler arasılık
ikizleme	metin dil bilimi
ikili çatı	nesne
iletişim	niteleme
işlev	nitelik
işteşlik	okul sözlüğü
jargon	okunabilirlik
karma dil	olumsuzluk
karşılaştırmalı anlam	ölçünlü dil
kılınış	örneksene
kısaltmalı ad	örtmece
kısmalı ad	ötümlü ses
kısmalı birleşik ad	ötümsüz ses
kip	özel ad
kiplik	özelliik
koşaç	özne
kök	pekiştirme
köken bilimi	ruh dil bilimi
lehçe	salt anlam

sayı	sözlük
ses	sözlük bilimi
ses bilimi	sözlük birimi
ses birimi	sözlüksel alan
ses organları	sözlüksel tanım
sıfat	şive
sıfır yapı	tarihsel dil bilimi
soru	tek dillilik
soru cümlesi	terim
sorulama	tını
söylem	ton
söylem çözümlemesi	tonlama
sözce	toplum dil bilimi
söz eylem	tür deęiştirme
sözcük	türetim
sözcük bilimi	uluslararası fonetik alfabesi
sözcük sınıfı	uygulamalı dil bilimi
sözcük türü	ünlem
sözcük sırası	ünlü
sözcük yapımı	ünlü kayması
söz dizimi	ünsüz
söz varlığı	üslup bilimi

üst dil

üst dil işlevi

üstünlük derecesi

vurgu

yalıtılmış dil

yan anlam

yansıma sözcük

yapay dil

yarı ünlü

yüklem

zamir

zarf

İÇİNDEKİLER

Yazar Hakkında.....	iii
Ön Söz.....	v
Tanımı Yapılan Terimler.....	vii
A.....	1
B.....	12
C.....	25
Ç.....	27
D.....	30
E.....	42
F.....	48
G.....	50
H.....	54
İ.....	57
J.....	60
K.....	61
L.....	66
M.....	67
N.....	71
O.....	73
Ö.....	75
P.....	80
R.....	81
S.....	82
Ş.....	100
T.....	101
U.....	106
Ü.....	107
V.....	111
Y.....	112
Z.....	115
İngilizce Dizin.....	116
Kaynaklar.....	125

TEMEL DİL BİLGİSİ

TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

A

ad (İng. noun) Adlandırma işlemiyle zihnimizdeki kavram ve tasarımların rastlantısal olarak ve toplumsal bir uzlaşma sonucunda oluşturulan dil bilgisel karşılıklarına denir. Ad; dil dışı bağlamdaki tasarım ve kavramların dil içi bağlamdaki yansıması, karşılığıdır. Ad; zihnimizdeki tasarım ve kavramların uzlaşmaya dayalı olarak -genellikle- tasnife açık, anlam derinliğine elverişli, ayrıntılandırılabilen, içeriksel kodlama yapılabilen dil birimleridir.

adlandırma (İng. naming) Dil dışı bağlamdaki somut veya soyut ögeler, zihinsel bir sürece tabi tutularak kavram ve tasarımlarını alırlar. Sonraki aşamada ise, bu kavram ve tasarımlar genellikle rastlantısal (veya anlamsal bağlarının zayıflamış ya da büsbütün unutulmuş olarak) ve toplumsal bir uzlaşma sonucunda, o dildeki karakteristiklere uygun sözcük, sözcük öbeği, deyim, kalıp söz vb. biçiminde ortak bir karşılık bulunur. Bulunan bu ortak karşılık; kavram ve tasarımları tek tek karşılama ve bunları bellekte tutma gibi bir yükümlülüğten kurtararak, büyük bir iletişimsel kolaylık sağlar. İşte adlandırma, bu ikinci aşamada oluşturulan/yaratılan kavram ve tasarımların dil dışı bağlamdan dil içi bağlama aktarılması aşamasıdır. Kısacası, adlandırma, zihnimizde oluşturduğumuz/yarattığımız tasarım ve kavramların dildeki, yansıması, karşılık bulması olayına

denir. Tarihsel sözlükler, köken bilgisi sözlükleri vb. kaynaklar; kavramları ve tasarımları temsil eden sözcüklerin, sözcük öbeklerinin, deyimlerin, kalıp sözlerin vb. ilk olarak ne zaman kullanılmaya başlandıklarını, yerli mi yabancı mı olduklarını, yapısal oluşumlarındaki bağlantılarını vb. bilgileri içermeleri adlandırmadaki gerekçeyi, neden bağlantısını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Dil, insan ve toplumu etkilediği gibi insan da kullandığı dili etkiler ve zaman zaman farklı boyutlarda müdahalelerde bulunur. Fransızca'dan alıntılanan kanser (<*cancer*) tedavisi henüz bulunamadığı için kendisinden korkulan, kaçınılan olumsuz duygu değerine sahip bir kavramdır. Bu hastalık için, Türkçede *incitmebeni*, *dokunmabana* gibi birleşiklerle yeniden adlandırma girişimi de söz konusudur. Bu kullanımların sıklık ve yaygınlığı arttıkça belki de bu hastalık için gelecekte *incitmebeni*, *dokunmabana* karşılıkları daha baskın olabilecektir. Adlandırmaya başlıca şu durumlarda başvurulur:

- i) İletişimsel kolaylıkla birlikte işbirliğini sağlamak,
- ii) İletişim ortamında bulunmayan/olmayan bir şeyi anmak,
- iii) Dil ekonomisi yaparak aynı göstergenin içindeki anlam birimcikleri her defasında söylemekten kaçınmak,
- iv) Kategorizasyon/ihtisaslaşma için gerekli kavramları üretmek: doktor/hekim için (uzman doktor, aile doktoru, diş doktoru, ruh doktoru; düz hekim, başhekim, hekimbaşı vb.),
- v) Soyut durumları tanımlamak: kalabalık için (insan seli, izdiham, ana baba günü, iğne atsan yere düşmemek, kıyamet gibi/kıyamet kadar, kum gibi vb.)

ad bilimi (İng. onomasiology) Dil biliminin, adları özellikle de kişi ve yer adlarını inceleyen; onların kökenlerini, tarihî gelişimini, kişi ve yerlere yönelik ad verme yöntemlerini, dil ve kültür bağlamında açıklamaya çalışan, halkbilimi, insanbilimi, toplumbilimi, vb. diğer disiplinlerin ilke, veri ve yöntemlerinden de yararlanan dalına

denir. Ad bilimi, adlandırmadaki temel eğilimleri, geçmişten günümüze adlandırmadaki değişikliklerin nedenlerini, yöntemlerini karşılaştırmalı olarak inceler. Ad bilimi, iki temel alan üzerinde veri toplar: Tür adları alanı ve özel adlar alanı. Özel adlar alanı da başlıca iki alt alan üzerine yoğunlaşmıştır: *kişi ad bilimi* (İng. antroponym) ve *yer ad bilimi* (İng. toponym).

ağz (İng. regional accent) Aynı şive içerisinde daha çok ses ve söyleyiş (İng. accent) bakımından olmak üzere, şekil, söz dizimi ve anlam bakımından karakteristik olarak değerlendirilebilecek, dil birliği çerçevesinde yazı dilini fazlaca etkilemeyen sınırlı farklılıklar gösteren, konuşma diline yakın kollardan herbirisine denir. Ağz, bir ülkenin belli yerleşim bölgelerine, illerine, ilçelerine, hatta köylerine veya o ülkedeki çeşitli sınıflara özgü olabilir. Örneğin; *Türkiye Türkçesi*, yaşayan Türk şivelerinden birisidir. Türkiye Türkçesi için gerek konuşma dilinde gerekse yazı dilinde *İstanbul Ağzı* esas almıştır. Literatürde; “Karadeniz Ağzı”, “Rumeli Ağzı”, “Batı Anadolu Ağzıları” gibi bölge isimleri tercih edildiği gibi, *Erzurum Ağzı*, *Kars Ağzı*, *Kütahya Ağzı*, *Rize Ağzı* gibi il isimleri de kullanılmaktadır. Ayrıca, *Aybastı Ağzı*, *Kandıra Ağzı*, *Uşum Ağzı* gibi daha küçük yerleşim birimleri ile de adlandırma yapıldığı görülmektedir.

aktiflik-pasiflik karşıtlığı (İng. active-passive) Aktiflik-pasiflik karşıtlığı, dilde daha çok bir eylemi/durumu yapan, yapılmasını sağlayan, ilgili eyleme/duruma konu olan veya hakkında bilgi verilen ögeyle yani özneyle ilişkilendirilir. Ancak, özneyi söz dizimsel bir işlev değil de yalnızca “kılıcı, edici, fail” kavramlarını içeren anlam bilimsel bir kategori ya da çeşitli özellikleri betimlenen yapısal bir öge olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilmektedir. Öznenin söz diziminde başta yüklem olmak üzere diğer öğelerle kurduğu söz dizimsel ilişkiler, anlam bilimsel roller incelendiğinde aktiflik ve pasiflik bakımından farklı yoğunlukta, farklı derecelerde bulunduğu anlaşılır. Örneğin; “Ahmet, masayı itti”: it- eylemini bizzat Ahmet gerçekleştirdiği için tam aktif, yani “etkin” bir olgu ile karşı karşı-

yayız demektir. Nitekim etkin bir özne olan Ahmet, it- eyleminin olumsuzunu da yapabilme yetisine sahiptir. Yani “Ahmet, masayı itmedi” diye bir örnek de dil bilimsel açıdan geçerlidir. “Ahmet, masayı ittirdi” örneğinde ise, Ahmet’in “rica, emir, istek, öneri, zorunlu kılma vb.” stratejiler kullanarak yüzey yapıda bildirilmeyen ikincil bir özne tarafından masanın itilmesini sağladığı anlaşılmaktadır. Bu örnekte Ahmet yarı aktif, yani “etken” öznedir. “Cam kırıldı” örneğindeki cam, yüklelemedeki eyleme konu olmuştur. Yüzey yapıda görünmeyen bir kılıcı, bir güç, bir araç vb. tarafından kırılmış olan cam tam pasif, yani “edilgen” yapılu bir ögedir. Ancak, “Metruk ev yıkıldı” örneğindeki ev kimsesizlikten, bakımsızlıktan vb. sebeplerden dolayı bir sürecin sonunda yıkılmıştır. Dolayısıyla dil bilimi literatüründe aktiflik-pasiflik karşıtlığında sınır teşkil eden ve “orta çatı” (İng. middle voice) olarak bilinen özelliği gösterdiği için *metruk ev*, yarı pasif, yani “edilgen” yapı özelliği gösterir. Aktiflik-pasiflik dil-den dile farklı, hatta birbirine karşıt yapılarla kullanılabilir: Örneğin; “doğmak” fiili bu bağlamda irdelenebilir. Türkçede aktif yapı ile kullanılan doğmak, İngilizcede ise pasif yapıyla kullanılır. Türkçe, “o doğdu”; İngilizcede ise “he/she was born” (O doğdu-O).

alfabe (İng. alphabet) Bir dilin seslerini ses-çizimi (İng. phonography) ya da düşünce-çizimi (İng. ideography) yoluyla gösteren, genelde bir anlamı olmayan, belirli bir sıraya göre dizilen ve belli sayıda harften oluşan bütüne, diziye denir. Yalnızca ünsüz harfleri gösteren alfabeler olduğu gibi, hem ünlü hem ünsüz harfleri gösteren alfabeler de vardır. Türkçe, fonografik alfabe; Çince ve Japonca, idyografik alfabe kullanan dillerdir. Alfabenin doğuşu, aslında yazının doğuşuyla eş zamanlıdır ve Sümerlerin 5000 yıl önce kullandıkları çivi yazısına (İng. cuneiform) dayanır (Yule, 1996:11).

alıntılama (İng. borrowing) Bir dilin çeşitli kavramları karşılarken dil bilimsel açıdan kendisinden farklı genellikle kültürel, siyasî, ekonomik vb. bakımlardan yoğun ilişkiler içinde olduğu yabancı dillerin ve dil akrabalığı çerçevesinde komşu dillerin etkisinde kalarak ya da

aynı dilin lehçe, şive, ağız, birey dil vb. farklı katmanlarından daha çok sözcük düzeyinde olmak üzere, deyim, birleşik sözcük, kalıp söz vb. yeni unsurları kendi dil karakteristiğine, özellikle ses ve/veya anlam bakımından uydurarak söz varlığına dâhil etmesine denir. Alıntılama, iki türlü karşımıza çıkar: *Dış alıntılama* ve *iç alıntılama*.

Dış alıntılama, yabancı dillerden yapılan alıntılama işlemine denirken, *iç alıntılama* aynı dilin farklı katmanlarından yapılan işleme denir. Diller, başka dillerden başta sözcük olmak üzere alıntılama yaparken o sözcükleri, o unsurları kendi dil karakteristiğine uydurabilir, söylemiş, yazım hatta anlam bakımından değişikliklere uğratabilir. Alıntılanan sözcüklerin yeni ortamında belirleyici olan temel etken; verici dilin/kaynak dilin (İng. source language) karakteristiği değil, alıcı dilin/hedef dilin (İng. recipient language) şartları ve özellikle ihtiyaçlarıdır. Örneğin; Farsçadan alıntılanan *nardubân* sözcüğü Türkçeye geçerken *merdiven* şeklini almıştır. Alıntılama verici dildeki yapıyı kısaltarak da gerçekleşebilir. Örneğin; İngilizcedeki *situation comedy* Türkçeye *sit-com* şeklinde geçmiştir. Alıntılama kimi zaman, yalnızca anlam ödünçlemesi (İng. semantic loan) boyutunda kalabilir. Yani, verici dildeki anlamsal içerik korunarak, alıcı dildeki ses ve yapı imkânlarıyla yeni karşılıklar üretilebilir. Örneğin; İngilizcedeki *black market* Türkçede *kara borsa*; *cold war* ise *soğuk savaş* şeklinde karşılama yoluna gidilmiştir. Kimi zaman da alıntılama, *şah mat* örneğinde olduğu gibi birden fazla dilin karakteristiğini taşıyabilir. Bir satranç terimi olarak yaygın bir şekilde kullanılan *şah mat*'taki *şâh* Farsça kökenli iken *mat* ise Arapça mevt fiilinin görülen geçmiş zamandaki çekimli şekli olan *mâte*'den gelmektedir. Aslında bir cümle olarak da kabul edilebilecek *şah mâte* (şah öldü) Türkçeye *şah mat*, Almancaya *schachmatt*, İngilizceye ise *checkmate* olarak geçmiştir. Nadir olmak üzere, halk etimolojisi yaklaşımı ile, özellikle ses bakımından örnekseme yapılarak da alıntılama gerçekleşebilir. Örneğin; İtalyanca *ballamezza*'dan esinlenilerek Türkçede *balyemez* karşılığı oluşturulmuştur. Örneğin; İngilizceye Fransızcadan *faux pas*, Japoncadan *tsunami*, Macarcadan *gulyas* vb. alıntı sözcükler girmiştir (Jackson, 2007:40).

ana dil (İng. original language) “Düzenli ses denklikleri” (İng. regular sound correspondences) ve “karşılıklı anlaşılabilirlik” (İng. mutual intelligibility) ölçütlerinin sonucu olarak aralarında dil akrabalığı ilişkisi bulunan dillere kaynaklık ettiği bilinen/varsayılan ortak (kaynak, köken) dile denir. Örneğin; Türkçe, Moğolca, (Mançuca dâhil) Tunguzca, Japonca ve Korecenin; Altayca adlı ana dilden (kaynak dilden) bilinmeyen tarihî bir dönemde koptuğu ve birbirinden ses, yapı, anlam, söz varlığı, söz dizimi vb. bakımlardan önemli sayılabilecek ölçüde farklılaştığı varsayılmaktadır.

ana dili (İng. mother tongue; native language) Bireyin dil yetisi sayesinde önce ailesi, daha sonra da sosyal çevresi aracılığı ile edindiği ilk dile, doğal dile denir. Örneğin; Almanca, Arapça, Farsça, İngilizce, Türkçe vb. Bireyin mensubu olduğu ulus ile, ana dili farklılık gösterebilir. Örneğin; Almanyadaki, Fransadaki, Hollandadaki, Belçikadaki Türk çocukları genellikle iki dilli (ya da çok dilli) ortamlarda yetişmektedir.

anlam (İng. sense) Kendisinden başka bir şeye göndermede bulunan, bir bağlam içinde yer alan dilsel veya dil dışı her türlü gösterenin, sözün, davranışın, eylemin, olgunun ya da metnin eş dizimlilikten kaynaklanan kullanımsal ilişkiler, roller ve çağrışımlar çerçevesinde oluşturduğu ve dil kullanıcılarının *bağlamlama yetilerinin* yardımıyla zihinlerinde oluşturdukları soyut sınırlamalara denir. Zihinsel bir sürecin sonucunda anlamın ortaya çıkmasında ilk aşamada duyular ve algılar etkin iken, ikinci aşamada ise soyut sınırlamaların yapılmasını sağlayan kavrama, yansıma, birleştirme ve ayırma gibi zihinsel faaliyetler söz konusudur. Anlam; ister birey olsun, ister bir grup veya toplum olsun vericinin ve alıcının niyetine, dünya bilgisine, bağlamlama yetisine, içinde bulunduğu kültürel donanımına vb. göre şekillenir. Örneğin; *çorbacı* göstergesi çok anlamlılık özelliği gösterir. *Çorbacı* göstergesi ile karşılaşan bir dil kullanıcısının dünya bilgisi, ilgi ve ihtiyaçları sınırlı ise bağlamlama yetisini de gereği gibi kullanamayacak ve yalnızca “Çorba pişirip satan kimse” anlamı verebilecektir. Oysa, dünya bilgisi geniş olan bir dil kullanıcısı ise bağlamlama yetisini ge-

rektiği gibi kullanacak ve *çorbacı* göstergesinin *denizcilikte* “Tayfaların gemi sahibine verdikleri ad”; *tarihte* ise “Taşrada halkın Hristiyan ileri gelenlerine verdiği unvan” ve “Yeniçerilerde bir birlik komutanı” anlamlarına geldiğini belirleyebilecektir.

anlamsal değişme (İng. semantics change) Dil içi veya dil dışı etkenlerin etkisiyle bir göstergenin bağlamında meydana gelen değişikliklerin anlamsal içeriğe yansımaları sonucunda oluşan “genişleme, daralma, eksilme, artma, iyileşme, kötüleşme, genelleştirme, özelleştirme” vb. yeni durumlara denir. Anlamsal değişmelerin en yaygın rastlanan tipi; birincil anlamın (İng. default meaning, dominant meaning, primary meaning) değişmesi veya anlam kaybına (İng. loss of meaning) uğraması şeklinde görülmektedir. Örneğin; İngilizcedeki *expire* göstergesi yüz yıl önce “ölmek (die)” anlamına gelmekte iken, bugün ise bu anlam arkaik bir anlam olarak kullanılmakta, birincil anlam olarak ise “geçerlilik süresinin sonuna gel(in)mek (İng. come to the end of a period of validity)” yaygın olarak kullanılmaktadır (Cruse, 2006:158). Örneğin; Eski Anadolu Türkçesinde birincil anlamı “aramak, araştırmak” olan *istemek* göstergesi, bugün “istek duymak, arzulamak” birincil anlamı ile kullanılmaktadır. “Aramak, araştırmak” anlamı *istemek* göstergesinin anlamsal çevriminden tamamıyla çıkmıştır. Örneğin; Eski Anadolu Türkçesinde “fena, kötü, uğursuz” anlamlarına gelen *yavuz* göstergesi daha sonraki dönemlerde anlamca olumlu bir kullanım değeri kazanarak “güçlü; iyi, gülbüz, güzel” anlamlarını kazanmıştır. Örneğin; Eski Anadolu Türkçesinde “ufak, küçük; çocuk” anlamlarına gelen *uşak* göstergesi daha sonra pejoratif bir anlam değeri kazanarak “erkek hizmetçi”, “başkalarının emri altına giren, her dediğini yapmak zorunda kalan” anlamlarıyla da kullanılmaktadır. Bu duruma İngilizcede de rastlanmaktadır. Örneğin; İngilizcedeki *mouse* göstergesi, “küçük vücutlu, kemirgen” anlamında kullanılan *hayvanbilimine* ait tek anlamlı bir öge iken; kişisel bilgisayar uygulamalarının yaygınlık kazanması sonucu “imlecin hareketini sağlayan elektronik araç” anlamı da kazanarak bir *bilişim* terimi olarak da kullanılmaya baş-